УДК 93/94

Г.М. Габдулхакова,
Л.Р. Халилова

КЫРГЫЗСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ОШ ШӘҺӘРЕ ТАТАРЛАРЫНЫҢ МИЛЛИ-МӘДӘНИ ТОРМЫШЫ (1990–2020 еллар)

В статье рассматривается деятельность Татаро-башкирского национально-культурного центра «Илькаем» г. Ош по сохранению национальной идентичности и самобытности татар, проживающих в Кыргызской Республике. Отражены некоторые нормативные документы Кыргызской Республики, направленные на развитие интернациональной дружбы между народами, населяющими республику.

Ключевые слова: Кыргызская Республика, культурно-исторические связи, межнациональное согласие, татары, миграция, национально-культурное объединение, этническая самобытность.

The article examines the activities of the Tatar-Bashkir National Cultural Center «Ilkay» in Osh to preserve the national identity and identity of the Tatar people living in the Kyrgyz Republic. Some normative documents of the leadership of the Kyrgyz Republic aimed at the development of international friendship between the peoples inhabiting the republic are reflected.

Keywords: Kyrgyz Republic, cultural and historical ties, interethnic harmony, Tatars, migration, national and cultural association, ethnic identity.

Кыргызстан – күпгасырлы тарихы булган ил. Монда төрле милләт вәкилләре тату һәм бердәм яши. Республикада яшәүче һәрбер халык дәүләтнең бәйсезлеге һәм алдынгы җәмгыять үсешен ныгыту өчен үзенең өлешен кертә.

1991 елның 31 августында Кыргызстан Республикасы үзен суверен дәүләт дип игълан итте. Республика оешуның беренче көннәреннән үк толерантлык һәм гуманлылык культурасын үстерү, милләтара һәм конфессияара үзара аңлашуны, җәмгыятьтә гражданлык килешүен ныгыту, илнең барлык гражданнарын, аларның милләтенә һәм дини карашларына карамастан, бердәй хокуклар һәм мөмкинлекләр белән тәэмин итү дәүләт сәясәтенең иң мөһим өстенлекле юнәлешләреннән берсе булып тора.

Татар диаспорасы вәкилләре, Кыргызстан җәмгыятенең аерылгысыз өлеше буларак, илнең фән һәм мәгариф өлкәләренә, кыргыз милли сәнгате үсешенә үзләреннән зур өлеш кертәләр.

Татарларның бу якларга күченеп килүенә төрле сәяси һәм икътисади факторлар сәбәп булган. Телләрнең охшашлыгы, гарәп графикасы нигезендә язу һәм уртак дин, охшаш гореф-гадәтләр, яшәү рәвеше татарларның бу якларга күпләп күчеп килүенә китергән.

XIX гасырның беренче яртысында Россиянең яңа сату базарлары, яңа кәрван юлларын эзләве, тулаем алганда, Төркестандагы дала халыклары белән сәүдә элемтәләрен киңәйтүе татар сәүдәгәрләрен кыргызлар яшәгән төбәккә алып килә. Алар Кыргызстанга беренчеләрдән булып күченеп утыралар, соңрак аларга башка катлау вәкилләре дә иярә [Ярков, 1996, с. 12].

Кыргызстанның Россия составына кушылуы (1862) икенче бер тарихи вакыйга – Россиядә крепостной хокукны юкка чыгару (1861) белән туры килә. Ирек алган крестьяннар, үгез җигелгән арбаларга төялеп, Азиягә күченеп утыралар. Бу төбәккә руслар, украиннар, белоруслар, татарлар һәм башка Идел буе халыклары килә [Палагина, 2005, с. 14].

XX гасыр башында тел белгече Ш. Мусин билгеләп үткәнчә, «татарларны Сөлүктә күмер рудникларында да, Ошның эре сәүдә йортларында да һәм Пишпәкнең сәнәгать предприятиеләрендә дә очратырга була» [Ахмерова, Мурадымов, 2010, с. 94].

Татар дин әһелләре кыргызлар арасында ислам динен ныгытуда һәм аң-мәгърифәт таратуда мөһим роль уйныйлар. Ул чорда мөселман китаплары 13 типографиядә басылган, шуларның сигезе Урта Идел буе шәһәрләрендә урнашкан була. Гарәп хәрефләре белән татар телендә язылган китапларны башка төрки халыклар да укыган. Җирле халыкларның үз телләрендәге беренче китаплары Казанда һәм Оренбургта нәшер ителгән. Мәсәлән, кыргыз телендә беренче китап 1913 елда «Кәримов, Хөсәинев һәм Ко» матбагасында басылып чыга [Куцева, Ешмухамедова, 2005, с. 74]. Кыргызстанда татар мөгаллимнәре аеруча хөрмәт казанган. Татарлар 1920–1930 елларда кыргыз интеллигенциясен әзерләүгә зур өлеш кертәләр. Кыргызстан мәктәпләрендә һәм югары уку йортларында Кормаевлар, Мусиннар, Шәмгуновлар, Яушевлар һ.б. күренекле укытучы династияләре белем бирә.

Совет чорында республикада татарларның саны тагын да арта: бу Гражданнар һәм Бөек Ватан сугышлары, 1950–1980 елларда төбәкне индустрияләштерү барышында күченеп килүчеләр белән бәйле [Мурадымов, 2012, с. 625]. Республикалар арасында чикләүләр булмау да төбәктә татарларның саны актив артуга уңай йогынты ясаган: 1926 елда Кыргызстанда аларның саны 4902 кеше, 1959 елда – 56274, 1979 елда – 71744, 1989 елда 70068 кеше исәпләнгән. СССР таркалгач, Кыргызстандагы татарлар саны, тарихи ватаннарына һәм башка төбәкләргә күченеп китү сәбәпле, күпкә кимегән.

Хәзерге вакытта (2022 ел) республикада 11219 татар яши, бу сан ил халкының (6936156 кеше) 0,2% ын тәшкил итә [Перепись населения...]. Алар, башлыча, Бишкәк (1926 елга кадәр Пишпәк, 1926–1991 елларда Фрунзе), Ош, Җәлалабад, Каракүл (элекке Пржевальск), Карабалта, Карасу, Кызылкыя, Сөлүктә, Ташкүмер, Талас, Токмак шәһәрләрендә һәм Ноокат, Араван, Атбашы, Сокылык һ.б. авылларда яшиләр.

СССР таркалгач, күпчелек халыкларда милли үзаң үсеше күзәтелә. Бу күренеш Кыргызстан татарларына да хас була. 1991 елда,

милли-мәдәни үсеш мәсьәләләрен хәл итү максатыннан, Кыргыз Республикасында иҗтимагый берләшмәләр турында закон кабул ителә [Закон...].

Татарлар күпләп яшәгән урыннарда иҗтимагый үзәкләр, җәмәгать оешмалары төзелә башлый. Бишкәк шәһәрендә генә дә шундый өч оешма барлыкка килә: Кыргызстан халыклары ассамблеясының «Туган тел» татар-башкорт мәдәни үзәге; Кыргызстан татарлары берлеге «Бердәмлек»; Кыргыз-татар дуслыгы һәм хезмәттәшлеге җәмгыяте. Шулай ук мондый оешмалар өлкәләрдә һәм районнарда булдырылган: «Илкәем» татар-башкорт милли мәдәни үзәге (Ош шәһәре); «Идел» татар-башкорт мәдәни үзәге (Җәлалабад өлкәсе); «Татулык» милли үзәге (Каракүл шәһәре); «Идел» татар-башкорт милли мәдәни үзәге (Карабалта шәһәре), «Ак барс» татар-башкорт милли-мәдәни үзәге (Токмак шәһәре) һ. б.

Бу иҗтимагый оешмаларның эшчәнлеге, беренче чиратта, татар диаспорасын берләштерүгә, аларның үзенчәлекле милли мәдәниятен, гореф-гадәтләрен саклауга һәм үстерүгә юнәлдерелгән.

«Илдә милләтара татулык һәм тотрыклылык өлкәсендә дәүләт милли сәясәтен гамәлгә ашыру, шулай ук ил халкының бердәмлеген ныгытуда аның ролен алга таба арттыру максатларында» 1994 елның гыйнварында Кыргызстан халкының беренче корылтаенда Кыргызстан халыклары ассамблеясы оештырыла [Акматова, Нарматов, 2022, с. 167]. Кыргызстан халыклары ассамблеясының төп бурычы – республикада яшәүче милләтләрнең татулыгын, бердәмлеген ныгыту.

Җәмгыятьнең милләтара татулыгын һәм дини толерантлыгын, рухи һәм мәдәни байлыгын саклауда Кыргызстан халыклары ассамблеясының Ош бүлеге каршындагы «Илкәем» татар-башкорт милли-мәдәни үзәгенең дә эшчәнлеге игътибарга лаек. Мәдәни үзәк 1991 елда татар һәм башкорт җәмәгатьчелеге вәкилләре тырышлыгы белән Кыргызстан халыклары мәдәниятенә лаеклы өлеш кертү, милләтара татулыкны ныгыту, татар һәм башкорт халыкларының милли үзаңын күтәрү, милли мәдәниятне, гореф-гадәтләрне, татар һәм башкорт телләрен торгызуга, саклауга һәм үстерүгә ярдәм итү, яшьләрне иң яхшы милли традицияләр үрнәгендә тәрбияләү, БДБ илләрендә һәм чит илләрдәге ватандашлар белән мәдәни элемтәләр урнаштыру һәм аларны саклау максатларында оештырыла. Үзәкне оештыручылар Мәгуба Фәхретдинова, Мөхсинә Әхмәрова, Әлфия Яппарова, Әүхат Харрасов, Рэм Музиповлар кебек активистлар була, ә рәис итеп Рәүф Дусеев сайлана. Юстиция органнарында рәсми теркәлү турында таныклык 1995 елның 3 июлендә алына.

Бүген «Илкәем» иҗтимагый үзәгенең (рәисе – Равилә Әхмәрова) Үзген (җитәкчесе – Сәлимә Дадабаева), Кара-Суй (җитәкчесе – Җәүһәрия Шагаева), Араван (җитәкчесе – Зөһрә Нуриева), Наукат (җитәкчесе – Сабирә Әминҗанова), Алай (җитәкчесе – Әлфия Зарипова) районнарында вәкиллекләре эшли.

Үзәк каршында халкыбызның тарихын, мәдәниятен һәм туган телен өйрәнү буенча якшәмбе мәктәбе (укытучылары – Миниавгат Харасов, Дания Кудакаева, Фина Закирова, Шаимә Насретдинова һ.б.) һәм «Илкәем» җыр ансамбле эшләп килә. Якшәмбе мәктәбенә өлкән яшьтәге кешеләр дә йөри. Яшьләр оешмасы да бар. Ветераннар (М. Хәмидуллин, Я. Әмиров, Х. Әхмәтова, А. Вәлиев, Г. Канюков, Т. Шаһиморатов һ.б.) белән беррәттән бу чараларда урта буын вәкилләре һәм балалар да (М. Рахматова, А. Байбекова, Д. Байбекова, Р. Мостафин, Р. Сәйдәшева, Х. Абдуллина һ.б.) актив катнаша.

Үзәк төзелүнең беренче көннәреннән үк оешма әгъзалары һәм активистлары төбәкнең иҗтимагый тормышында катнашалар, шул исәптән: республикакүләм җыеннар, халык бәйрәмнәре һәм төрле мәдәни чаралар оештыралар, Кыргыз Республикасы Дәүләт бәйсезлеге көнен, 1 Майда Ош өлкәсе халыкларының Дуслык һәм теләктәшлек бәйрәмен, Җиңү көнен, Нәүрүз, Халыкара өлкәннәр көнен, милли-мәдәни үзәкләре булган халыкларның дуслык кичәсен һ.б. уздыруга үз өлешләрен кертәләр. Үзәк шулай ук милли мәдәният көннәрен оештыра, татар халык шагыйрьләренә багышланган иҗат кичәләре үткәрә. Апрель аенда ел саен Габдулла Тукайны искә алу һәм туган тел көне, хәйрия чаралары уза. Бөтендөнья татар конгрессы, Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты, Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы, Ош шәһәре мэриясе, Кыргызстан халыклары ассамблеясы ярдәме белән ел саен июнь аенда Татарстан артистлары катнашында Сабан туе үткәрелә. Сабантуйлар Ош шәһәрендә инде ике дистә елдан артык оештырыла һәм татарларны гына түгел, башка халыкларны да бер мәйданга җыя. Бәйрәмдә төрле милләт вәкилләре: руслар, кыргызлар, үзбәкләр, башкортлар, татарлар, немецлар һ.б. катнаша. Сабантуй кешеләрне берләштерә, таныштыра, дуслаштыра, туганлаштыра, бәйрәмдә милли мәдәниятнең традицион элементлары, йолалары, уеннары һ.б. күрсәтелә. Кыргызстанның башка шәһәрләре активистлары белән берлектә Үзәк әгъзалары Казан шәһәрендә уза торган Бөтендөнья татар конгрессы корылтайларында республика исеменнән чыгышлар ясыйлар.

Татар халкының күп кенә күренекле вәкилләренең тормышы һәм эшчәнлеге Ош шәһәре белән бәйле. Бу шәхесләр арасында Ош педагогия институтының беренче буын укытучылары Әкрәм Вәли улы Вәлиев, Кязим Дәүләт улы Шәмгуновны махсус атау сорала. Шулай ук яшь буын белгечләрен, галимнәрен, педагогларын тәрбияләүгә дә зур өлеш керткән шәхесләрне аерып күрсәтергә кирәк. Менә аларның кайберләренең исемнәре: физиклар Ферран Насыйп улы Заитов, Рауэль Нигъмәт улы Хәлиуллин; математиклар Җәүдәт Сабир улы Мостафин, Тавакал Мамур улы Мамуров; педагог Мәрьям Габделхак кызы Абдуллина; филологлар Равил Хәсән улы Моратов, Рэм Габит улы Музипов, Николай Михтях улы Морадымов; юристлар Равил Ягъсуб улы Мазитов, Гөлшат Әхмәтҗан кызы Хәмидулина; медицина галимнәре Римма Таһир кызы Сөләйманова, Данияр Дамир улы Рисалиев һ.б., мәгариф

өлкәсендә Рафаэль Әүхәди улы Абдразаков, Халидә Борис кызы Сабитова һ. б. педагогларның исемнәре билгеле. Социалистик Хезмәт Герое, ефәк комбинаты тукучысы Алия Габдулла кызы Сөнчәлиеваның да (1926–2016) тормышы һәм хезмәт эшчәнлеге Ош шәһәреннән аерылгысыз. Муса Җәлил истәлегенә багышланган очрашуларда геройшагыйрьнең «Идел-Урал» батальоны буенча көрәштәше – Рушад Билал улы Хисаметдиновның актив катнашуы билгеле.

Шул рәвешле, татарлар күпмилләтле Кыргызстанның тигез хокуклы гражданнары булып тора. Алар Кыргызстанны үз Ватаны дип саныйлар. Монда татарларның берничә буыны үскән. Шушы вакыт эчендә Кыргызстан татарлары, нигездә, үзләренең милли үзаңын, үзенчәлекле мәдәниятен саклап кала алганнар. Шул ук вакытта башка этник мохиттә, тарихи Ватаннарыннан еракта көн күрүләре татарларның социаль-мәдәни үсешенә йогынты ясап, үзенчәлекле җирле яшәү рәвешен формалаштырган.

Әдәбият

Акматова А.Т. Нарматов Х.Б. Формирование Ассамблеи народа Кыргызской Республики как основного института согласия в соответствии с концепцией «Кыргыз жараны (гражданин)» (историко-правовой аспект) // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2022. № 10. С. 166–170.

Ахмерова Р.М., Мурадымов Н.М. Вовеки нельзя нашу дружбу разбить (Сыны и дочери татарского народа на кыргызской земле) // Татары в истории Киргизии. Прошлое и современность: Материалы Международной научно-практической конференции. г. Бишкек, 6 июня 2009 г. Бишкек: Изд-во Кыргызско-Российского Славян. ун-та, 2010. С. 93–98.

Закон КР от 1 февраля 1991 года № 359-XII «Об общественных объединениях». URL: https://cbd.minjust.gov.kg/860/edition/600952/ru (мөрәҗәгать көне: 5.03.2024).

Куцева О., Ешмухамедова Л. Татары // Этнические группы народа Кыргызстана. Бишкек: Изд-во Кыргызско-Российского Славян. ун-та, 2005. С. 69–75.

Морадымов Н.М. Кыргызстан Республикасы // Татар энциклопедиясе: 6 томда. Казан: «ТР ФАнең Татар энциклопедиясе институты». 2012. 3 т.: К–Л. 716 б.

Палагина Н.Н. Как создавался народ Кыргызстана // Этнические группы народа Кыргызстана. Бишкек: Изд-во Кыргызско-Российского Славян. ун-та, 2005. С. 11–22.

Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2022 года. URL: https://www.stat.kg/ru/publications/perepis-naseleniya-i-zhilishnogo-fonda-kyrgyzskoj-respubliki-2022-goda-kniga-i-osnovnye-socialno-demograficheskie-harakteristiki (мөрәҗәгать көне: 4.03.2024).

Габдулхакова Гөлшат Мансур кызы,
ТР ФА М. Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының Татар диаспорасын өйрәнү үзәге фәнни хезмәткәре

Халилова Ләйсән Ринат кызы,
ТР ФА М. Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының Татар диаспорасын өйрәнү үзәге фәнни хезмәткәре